

Tkaczyk, Jacek

Twierdza Dęblin - elementy umocnień rawelinu drugiego

Archeologia Polski Środkowowschodniej 10, 265-272

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Twierdza Dęblin – elementy umocnień rawelinu drugiego

Na północno-zachodnim skraju Lubelszczyzny, przy ujściu rzeki Wieprz do Wisły, znajduje się, pochodząca z XIX w., jedna z głównych twierdz rosyjskiego systemu umocnień fortyfikacyjnych. Wzniesiono ją w pobliżu Dębłina, jako część strategicznego trójkąta, rozciągającego się w dół Wisły, po Warszawę i Modlin przy ujściu Narwi, oraz w kierunku wschodnim do Brześcia nad Bugiem. System twierdz miał na celu wzmocnienie obronności zachodniej rubieży Cesarstwa Rosyjskiego, a także zabezpieczenie i podporządkowanie zajętych wcześniej terenów Królestwa Polskiego.

Obecnie obszar Twierdzy Dęblin jest już w dużej mierze przekształcony, a umocnienia obronne w wielu miejscach zostały zniwelowane. Teren cytadeli nadal pozostaje niedostępny, gdyż mieści się tu jednostka wojskowa oraz zakłady przemysłowe. Mimo tych utrudnień, w ostatnich latach przeprowadzono, przy okazji prac ziemnych wykonywanych na jej terenie, rozpoznanie archeologiczne (E. Mitrus 2001), które dotyczyło zwłaszcza bardzo zniszczonego rawelinu drugiego (R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk 2004). Niniejsza praca odnosi się do wyników nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w 2004 roku.

Cytadela Twierdzy Dęblin położona jest w Dolinie Środkowej Wisły, wchodzącej w obręb Niziny Środkowomazowieckiej. Wzniesiono ją na prawym brzegu Wieprza, u zbiegu do Wisły, której dolina w tym miejscu osiąga szerokość od 10 do 12 km, zaś wody rzeki rozlewają się na około 1 km. W korycie Wisły występują kępy i mielizny. Szeroka terasa zalewowa pokryta jest roślinnością łąkową. Dominują tu gleby piaszczyste słabo wykształcone oraz mady. Podczas nadzorów archeologicznych zarejestrowano obecność osadów aluwialnych, powstałych w okresie holocenских wylewów Wisły. Sedymenty cechują się bardzo dużą zawartością elementów organicznych, których

genezę wiąże się z długą stagnacją wód powodziorowych (J. Kondracki 2002, s. 193 i n.).

Na rozpoznanym odcinku nadzorowanej inwestycji zaobserwowano znaczące zmiany ukształtowania pierwotnej powierzchni terenu, związane z budową umocnień obronnych. Formowanie twierdzy poprzedzono licznymi niwelacjami.

Najstarsza wzmianka w źródłach historycznych dotycząca okolic Dębłina sięga średniowiecza. Związana jest z przywilejem wystawionym przez Władysława Jagiełłę w dniu 14 lipca 1397 roku. Wówczas to dziedzic Piotr sprzedał wieś Dęblin za 200 grzywien praskich Grotowi z Jankowic. Nabywca Dębłina w późniejszym czasie wszedł w posiadanie pobliskiej wsi Modrzyce, którą otrzymał 27 lipca 1440 roku z nadania króla Władysława Warneńczyka. Pod koniec XV stulecia tereny Dębłina i Modrzyce przeszły w posiadanie rodu Tarłów ze Szczekarzowic (K. Kurzyp 1994, s. 2-3). W następnych wiekach dobra zmieniały właścicieli, będąc w rękach Jerzego Mniszecha z Wielkich Kończyc, rodu Tarłów, Kotowskich, a następnie Jabłonowskich. Po upadku powstania listopadowego w 1831 roku zostały przejęte przez rosyjskiego generała Iwana Paskiewicza – namiestnika Królestwa Polskiego i przeznaczone pod budowę planowanej twierdzy (G. Michalska, Ł. Michalski 1995, s. 59).

Zalety umiejscowienia Modrzyce, blisko ujścia Wieprza do Wisły, dostrzegane były również we wcześniejszych latach. Pod koniec XVIII stulecia usytuowano tam żupę solną. Do Modrzyce spławiano Wisłą rum solny z galicyjskich kopalń w Wieliczce i Bochni (K. Kurzyp 1994, s. 12).

Strategiczne położenie tych terenów było decydujące dla zaborcy, w związku z czym w latach od 1838 do 1845 roku, na gruntach wsi Modrzyce i Dębłina powstała rosyjska twierdza, nazwana od imienia namiestnika Królestwa Polskiego – Iwanogród (Iwango-

Ryc. 1. Dęblin, pow. rycki, stan. 3. Twierdza – plan Cytadeli Twierdzy Dęblin z 1880 roku (za G. Michalska, Ł. Michalski 1995).

Fig. 1. Dęblin, Ryki district, site 3. Fortress – ground plan of the Citadel of the Dęblin Fortress from 1880 (after G. Michalska, Ł. Michalski 1995).

rod). Ludność ze wsi Modrzyce przeniesiono w 1844 roku do wsi Rycice, lokowanej na gruntach donacji feldmarszałka Iwana Paskiewicza (G. Michalska, Ł. Michalski 1999, s. 2).

Cytadela Twierdzy Dęblin została wzniesiona przez Rosjan w latach 1838-1845 (1847) pod kierunkiem pułkownika inżyniera Rydzewskiego, według projektu generała Iwana Iwanowicza Dehna, szefa Inżynierii Okręgu Zachodniego oraz generalnego budowniczego twierdzy w Królestwie Polskim. Generał opierał swoje projekty na wzorze francuskim szkoły w Metz. Roz-

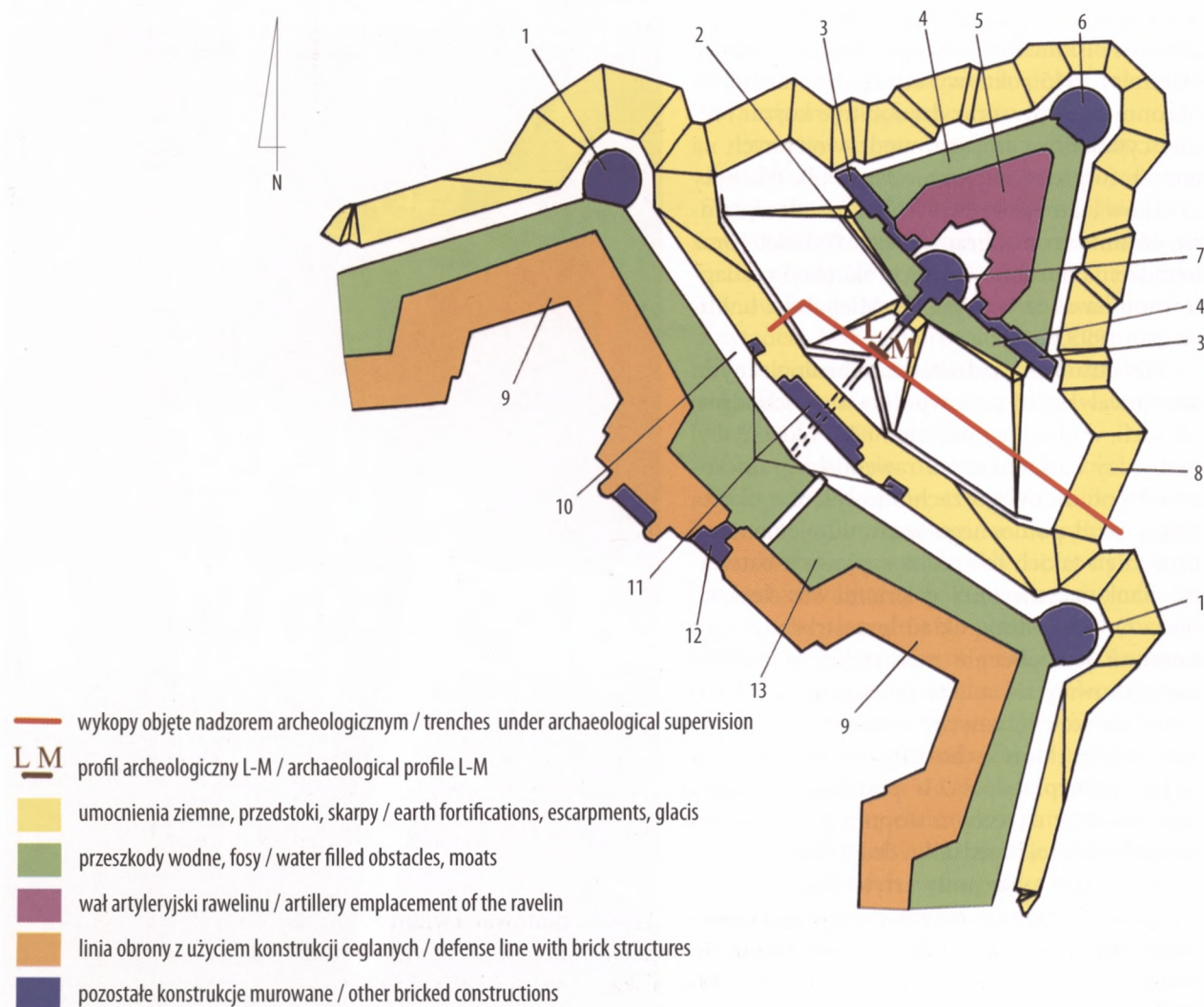
budował Twierdzę Modlin, a także wznosił Twierdzę Brześć i Cytadelę Warszawską (G. Michalska, Ł. Michalski 1995, s. 59).

W pierwszym etapie prac budowlanych twierdzy dęblińskiej wzniesiono cytadelę, położoną na prawym brzegu Wisły. Miała ona zarys pentagonalny (ryc. 1). Obejmowała trzy pełne bastiony połączone kurtynami i dwa półbastiony od strony rzeki. Całość założenia otoczono fosą wodną, zaopatrzoną przy stoku wału w mur Carnota ze strzelnicami – przeznaczony do obrony wnętrza fos. Po zewnętrznej stronie tych

umocnień wzniesiono trzy raweliny (zwane też lune-tami). Usytuowano je pomiędzy bastionami od strony północnej, północno-wschodniej i wschodniej. Stanowiły one najbardziej wysuniętą na zewnątrz linię obrony. Raweliny, o zarysie trójkątnym, posiadały wał artyleryjski osłonięty fosą wodną z przedstokiem i drogę krytą (ryc. 2). Wodę do fos w rawelinach doprowadzano z fosy głównej systemem kanałów podziemnych. Na osiach rawelinów, w szyi i przy zbiegu czoł, umieszczono murowane redity z kazamatami (G. Michalska, Ł. Michalski 1999, s. 3). Redity były zwykle budowane na planie kolistym lub półkolistym i miały kilka kondygnacji (J. Bogdanowski 1996,

s. 544). Szyje rawelinów zamknięto flankującymi bateriami oraz galeriami strzeleckimi. Do redit szyjowych prowadziły poterny, czyli murowane przejścia podziemne (G. Michalska, Ł. Michalski 1999, s. 3).

Następny etap wznoszenia umocnień rozpoczęto w 1847 roku. W tym też roku wybudowano przyczółek mostowy – Fort hr. Górczakowa – usytuowany w osi cytadeli, na lewym brzegu Wisły. Kształtowanie Iwanogrodu zamyka wybudowanie w latach 60. XIX w. dwóch analogicznych, czworobocznych redut flankujących cytadelę od północnego-zachodu i południowego-wschodu (G. Michalska, Ł. Michalski 1997, s. 4).

Ryc. 2. Dęblin, pow. rycki, stan. 3. Twierdza – rekonstrukcja rawelinu nr 2: 1 – redita drogi ukrytej; 2 – poterna; 3 – bateria flankująca i galerie strzeleckie; 4 – fosa; 5 – wał artyleryjski; 6 – redita czoła rawelinu; 7 – redita szyi rawelinu; 8 – glacis; 9 – bastion cytadeli; 10 – droga ukryta; 11 – prochownia przy drodze ukrytej z laboratoriami; 12 – brama; 13 – fosa główna. Według G. Michalska, Ł. Michalski (1999); opracowanie komputerowe R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk.

Fig. 2. Dęblin, Ryki district, site 3. Fortress – reconstruction of the ravelin 2: 1 – redoubt of the concealed road; 2 – postern; 3 – flanking battery and firing gallery; 4 – moat; 5 – artillery embankment; 6 – redoubt of the face of the ravelin; 7 – redoubt of the gorge of the ravelin; 8 – glacis; 9 – bastion of the citadel; 10 – concealed road; 11 – ammunition store-room with laboratories located along the concealed road; 12 – gate; 13 – main moat. After G. Michalska, Ł. Michalski (1999); computer image by R. Niedźwiadek, J. Tkaczyk.

Kolejna rozbudowa podnosząca obronność Iwanogrodu miała miejsce w latach 70. i 80. XIX w. Autorem projektu był generał Eduard Iwanowicz Totleben. Stosując się do nowych norm fortyfikacyjnych, w 1879 roku, rozpoczęto budowę sześciu fortów artyleryjskich. Ulokowano je na obydwu brzegach rzeki Wisły, wokół Twierdzy Dęblin. Usytuowano je promieniście w oddaleniu około 2,5-3,5 km od cytadeli. Odległość między fortami wynosiła od 2,5 do 3,5 km. Takie rozplanowanie umocnień tworzyło główną linię obrony o długości około 18 km. Centrum twierdzy zajmowała cytadela, która – odsunięta od linii obronnej – pełniła w tym okresie funkcję śródszańca.

Likwidacja Iwanogrodu nastąpiła w 1909 roku na podstawie dyrektywy o kasacie twierdz w Królestwie Polskim. Rosjanie opuszczając Twierdzę Dęblin w 1915 roku, wysadzili część urządzeń obronnych fortów oraz działobitnie koszar i redity cytadeli. W czasach międzywojennych na terenie twierdzy stacjonował 15 Pułk Piechoty „Wilków”, który w 1939 roku został wycofany na linię frontu granicznego. Cytadelę oraz urządzenia obronne w latach okupacji zaadaptowano na obóz jeniecki (G. Michalska, Ł. Michalski 1995, s. 60).

Obszar objęty nadzorami archeologicznymi znajdował się w części północno-wschodniej cytadeli, w obrębie rawelinu nr 2. Położony był pomiędzy barkami czoła rawelinu, ograniczony od południowego-zachodu wałem z ukrytą drogą, a od północnego-wschodu elementami umocnień takich jak redita szyjowa z bateriami flankującymi oraz galeriami strzeleckimi (ryc. 2). Pierwotny układ przestrzenny tego rawelinu jest obecnie nieczytelny w terenie, nie zachowały się relikty przedstoków (*glacis*) – wałów zewnętrznych, stanowiących czoło tego dzieła, które schodziły równią pochyłą w kierunku przedpoła. U podstawy rawelinu przetrwały, w znacznym stopniu przekształcone, pozostałości przedstoku drogi krytej. Zniszczone zostały także wały artyleryjskie i redity – czołowa i szyjowa. Jedyne zachowane obiekty murowane to naziemny odcinek poterny, określanej jako mostek nad fosą. Całkowita zachowana długość reliktu wynosi 23 m, a szerokość 5 m.

W nadzorowanym wykopie natrafiono na grzbiet sklepienia korytarza podziemnego, przebiegającego dokładnie w linii północny-wschód – południowy-zachód. Taki układ pokrywał się z osią rawelinu nr 2. Na jej przedłużeniu, w kierunku północno-wschodnim, od miejsca odkrycia, znajdowała się część naziemna

tego korytarza. Są to pozostałości poterny (potajnika), która podziemnym przejściem łączyła reditę, znajdującą się w szyi rawelinu nr 2, z prochownią przy drodze ukrytej z laboratoriami.

Naziemna część poterny posiadała wzmocnienia po zewnętrznej stronie sklepienia, jakim były pionowe mury ceglane. Podwyższone ponad strop budowli pełniły rodzaj balustrad dla przebiegającej pomiędzy nimi drogi. Balustradę od muru rozdzielał gzyms z obrobionych ciosów piaskowca. Poniżej umieszczono rzygacze, również wykonane z piaskowca, które odprowadzały wodę opadową z poziomu drogi. W ścianach zewnętrznych poterny znajdowały się prostokątne strzelnice dla broni ręcznej, rozmieszco-

Ryc. 3. Dęblin, pow. rycki, stan. 3. Twierdza – północno-zachodni mur poterny z widoczną strzelnicą dla broni ręcznej i otworem okiennym; powyżej tzw. rzygacz. Fot. J. Tkaczyk.

Fig. 3. Dęblin, Ryki district, site 3. Fortress – north-western wall of the postern with a rifle emplacement and a window hole; above the so called gargoyles. Photo by J. Tkaczyk.

Ryc. 4. Dęblin, pow. rycki, stan. 3. Twierdza – widok ogólny od strony wschodniej na pozostałość części naziemnej poterny. Fot. J. Tkaczyk.

Fig. 4. Dęblin, Ryki district, site 3. Fortress – general view from the east of the remaining parts of the postern. Photo by J. Tkaczyk.

ne w odległości 0,8 m od siebie. Ich wymiary wynosiły – 0,1 m szerokości i około 0,8 m wysokości (ryc. 3). Otwory strzelnic zwieńczono pozornym łukiem, składającym się z trzech cegieł. Skierowano je w kierunku fosy, która utrudniała dojście do szyi rawelinu.

Relikty poterny urywają się na styku z pomieszczeniem sklepionym poprzecznie względem omawianego tajnego przejścia. Zapewne w tym miejscu korytarz poterny dochodził do nie zachowanej redity w szyi rawelinu (ryc. 4). Rozpiętość łuku pośredniczącego między tymi założeniami była większa od szerokości poterny, a jego grubość wynosiła 0,6 m. Mur zamykający wewnątrz poterny wzniesiono z cegieł starannie opracowanych i dopasowanych, z wyprowadzonym łukiem. Przestrzeń między ramionami wewnętrzne-

go łuku poterny została zamurowana, blokując bieg korytarza (ryc. 5). Prawdopodobnie w okresie międzywojennym lub w czasie okupacji zmieniono funkcję założenia, z podziemnego ciągu komunikacyjnego na pomieszczenie zamknięte. Wskazywały na to również przebudowy poterny, związane z wykuciem otworów – okiennego i drzwiowego, a także zamurowanie niektórych strzelnic.

W miejscu odkrycia części podziemnej poterny, wykop objęty nadzorem sięgał głębokości 1,5 m. Grzbiet sklepienia znajdował się około 0,9 m pod dzisiejszym poziomem gruntu. Szerokość murowanego korytarza wynosiła nie więcej niż 5 m. Zbudowany był on z cegieł spojonych zaprawą piaskowo-wapienną. Wierzchnią część sklepienia pokrywała warstwa zaprawy wapiennej (ryc. 6).

Powyżej stropu zasypiska poterny znajdowały się otoczaki rzeczne oraz pojedyncze fragmenty cegieł. Ułożone blisko siebie, tworzyły nawierzchnię drogi, której szerokość nie przekraczała 3,5 m (ryc. 7). Brukowana uliczka stanowiła naziemne połączenie rawelinu nr 2 z cytadelą. Dawniej prowadziła w kierunku redity szyi rawelinu. Wskazują na to źródła kartograficzne, a mianowicie plany Iwanogrodu z lat 1862 i 1880 (ryc. 1).

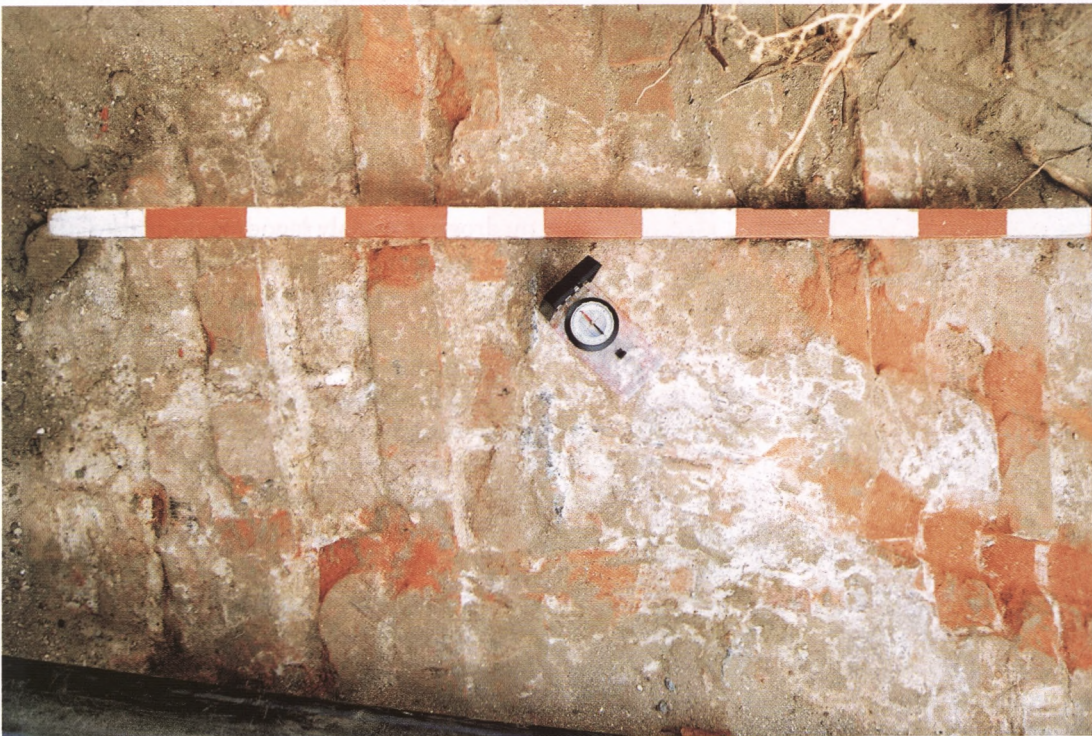
Na podstawie obserwacji profili nadzorowanych wykopów stwierdzono, że po obu stronach odkrytej drogi, w odległości kilku metrów od niej, znajdowały się rowy o stromych ścianach zewnętrznych. Wewnętrzne – od strony drogi – opadały łagodnie do płasko uformowanego dna. Usytuowanie rowów w pobliżu brukowanej uliczki, ich równoległy do niej przebieg, ukształtowanie i wymiary, pozwalają przypuszczać, iż były funkcjonalnie z nią związane. Utrudniały dostęp do drogi od północnego-zachodu i od południowo-wschodu. Takie rowy mogły pełnić także funkcję okopów lub ziemnych przedpiersi dla broniących żołnierzy. Na historycznych planach Iwanogrodu omawiane elementy umocnień nie zostały zaznaczone.

Analiza przebiegu stropu podłoża geologicznego, ukształtowanego podczas wznoszenia umocnień ziemnych, dostarczyła informacji o morfologii terenu pomiędzy osią rawelinu nr 2 i jego południowo-wschodnim ramieniem. Uzyskane dane pozwalają stwierdzić, że droga nad poterną przebiegała przez teren wyniesiony względem najbliższego otoczenia, który obniżał się w kierunku wschodnim. Nad nim układały się XX-wieczne nawarstwienia śmietniskowe i niwelacyjne związane z późniejszym wyrówny-

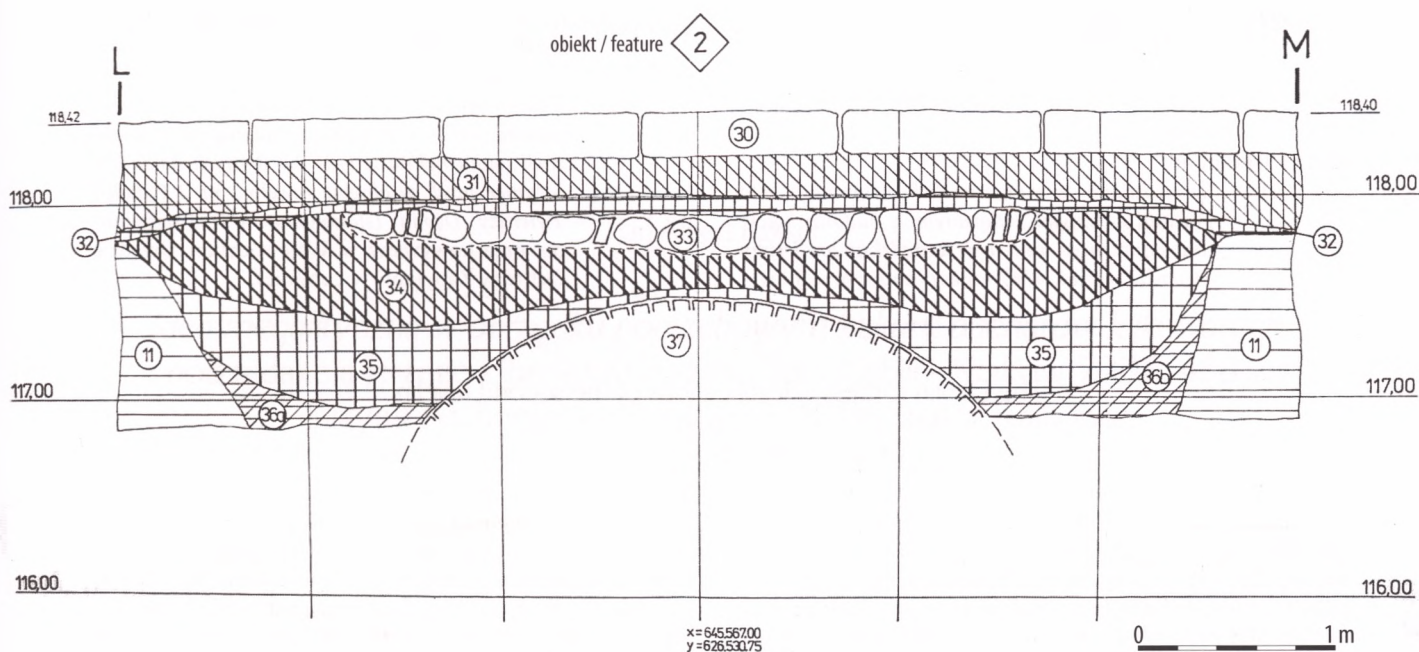
Ryc. 5. Dęblin, pow. rycki, stan. 3. Twierdza – zamurowany korytarz poterny. Fot. J. Tkaczyk.

Fig. 5. Dęblin, Ryki district, site 3. Fortress – walled-up corridor of the postern. Photo by J. Tkaczyk.

Ryc. 6. Dęblin, pow. rycki, stan. 3. Twierdza – grzbiet sklepienia poterny łączącej rawelin z cytadelą. Fot. J. Tkaczyk.

Fig. 6. Dęblin, Ryki district, site 3. Fortress – the top of the vault of the postern connecting the ravelin with the citadel. Photo by J. Tkaczyk.

Ryc. 7. Dęblin, pow. rycki, stan. 3. Twierdza – brukowana nawierzchnia drogi nad poterną. Rys. D. Bednarski, J. Tkaczyk.

Fig. 7. Dęblin, Ryki district, site 3. Fortress – paved surface of the road above the postern. Drawn by D. Bednarski, J. Tkaczyk.

waniem powierzchni. W dalszej części poziom stropu podłoża geologicznego podnosił się w kierunku południowo-wschodnim, gdzie lokalizuje się *glacis* rawelinu. Biorąc pod uwagę zaobserwowany spadek terenu, a także odkryte w pobliżu brukowanej uliczki umocnienia, można wnioskować, że wspomniana droga, łącząca rawelin nr 2 z cytadelą, była osłonięta przez sztucznie uformowany teren, chroniący przed pociskami wystrzelonymi z najbliższego przedpoła.

Zebrane dane archeologiczne związane z ukształtowaniem terenu pomiędzy osią rawelinu i jego prawym ramieniem znalazły potwierdzenie w źródłach kartograficznych. Na planach z lat 1862 i 1880 schematycznie zaznaczono spadek terenu, od podstawy rawelinu w kierunku północno-wschodnim. Stok opadał w kierunku fosy broniącej dostępu do wału artyleryjskiego

oraz flankującej ją baterii i galerii strzeleckiej. Na odcinku, gdzie strop podłoża geologicznego występował bezpośrednio pod poziomem humusu współczesnego, znajdował się prawy *glacis* rawelinu nr 2.

Podsumowując wyniki nadzorów, można stwierdzić, iż potwierdziły i uzupełniły dane uzyskane ze źródeł kartograficznych, a także wprowadziły nowe nieznane elementy związane z założeniami obronnymi. Dalsze badania archeologiczne fortyfikacji w połączeniu ze studiami kartograficznymi, mogą dostarczyć kolejnych odkryć. Przyszłe inwestycje na terenie „Iwanogrodu” powinny być objęte prospekcją archeologiczną. Zachowane relikty ziemnych i mury wanych założeń fortecznych należałoby zabezpieczyć, przeprowadzić ich renowację, a następnie udostępnić szerszemu gronu zainteresowanych.

Literatura

<p>Bogdanowski Janusz
1996 <i>Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte</i>. Warszawa–Kraków.</p> <p>Kondracki Jerzy
2002 <i>Geografia regionalna Polski</i>. Warszawa.</p> <p>Kurzyp Klemens
1994 <i>Dęblin. Szkice z dziejów miejscowości i okolicy</i>. Dęblin.</p> | <p>Michalska Grażyna, Michalski Łukasz
1995 <i>Twierdza Dęblin (Iwanogród)</i> [W: <i>Miscellanea castellana et forificata</i>]. Lubelszczyzna. Numer Specjalny 1. Wrzesień, s. 59-71.</p> <p>1997 <i>Twierdza Dęblin „Iwanogród”</i>. Założenia do programu ochrony i zagospodarowania obiektu i terenów po fortecznych (maszynopis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie).</p> |
|--|---|

- 1999 *Twierdza Dęblin „Iwanogród”. Cytadela z rawelinami i redutami. Garnizonowe obiekty przedpola. Tom 9* (maszynopis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie).
- Mitrus Edmund
- 2001 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kolektora sanitarnego na terenie kompleksu 201 Dęblin Twierdza – zad. 4367* (maszynopis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie).
- Niedźwiadek Rafał, Tkaczyk Jacek
- 2004 *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w związku z budową sieci kanalizacji sanitarnej na terenie Wojskowych Zakładów Inżynieryjnych w obrębie rawelinu nr 2 Cytadeli Twierdzy Dęblin (stanowisko 3/5)* (maszynopis przechowywany w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Lublinie).

The Dęblin fortress – fortifications of the second ravelin

/summary/

The Dęblin fortress is located at the confluence of the Wieprz and Vistula rivers; it was erected by the Russians in the years 1838-1847, and later expanded and renovated until its closure in 1909. The fortress was built on the land belonging to the village of Modrzyce and Dęblin, which had been used at least since the late Middle Ages. During archaeological supervision work conducted in 2004, elements of 19th century fortifications were discovered in the second ravelin: a postern, an underground communication passage connecting the battery emplacement

of the ravelin with the ammunition store-room. Above the brick ceiling of the postern ran a narrow paved road that connected the citadel with the ravelin. Along the road ran trenches and slopes cutting into the geological substratum. They denied access to the road and protected it against gunfire from the foreground. At the moment the fortifications in ravelin 2 are not visible on the surface of the ground. The only remaining element is a fragment of the postern that was located above the level of the ground.

Mgr Jacek Tkaczyk
„Archee” – Badania i Nadzory Archeologiczne w Lublinie
Ul. Królewska 6/6
20-109 Lublin
jacek.tkaczyk@op.pl